

BERGAMA'NIN ARKEOLOJİK ÖNEMİ VE ALMANLARIN BU SAHADAKİ ARKEOLOJİK ÇALIŞMALARI¹

Zafer ATAR²
Asuman KARABULUT³

ÖZ

Batı Anadolu bölgesinde uygarlık tarihinin en eski ve en önemli yerleşim birimlerinden biri olarak ortaya çıkan Pergamon'un arkeolojik değeri, XIX. yüzyılın ortalarına doğru Almanların bu bölgede yaptığı bir takım çalışmalarla keşfedilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda, bu büyük kentin gerek izinli gerekse izinsiz yollarla Berlin'de kurulan Pergamon Müzesi'ne aktarılmasına karar verilmiştir. Bu çalışmada, 1866 yılında Bergama'da başlayan kazı çalışmalarının Cumhuriyet dönemine kadarki sürecine değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Antik Kent, Pergamon, Arkeoloji

**THE ARCHEOLOGICAL SIGNIFICANCE OF PERGAMON AND THE ARCHAEOLOGICAL STUDIES OF THE GERMANS IN THIS FIELD
ABSTRACT**

The archeological value of Pergamon, which arose from one of the earliest and important settlements of history of civilization in western Anatolia region, was explored by Germans who were doing several studies in that area towards the middle of XIX. century. As a result of some assessments, it was decided to transport this big city to Pergamon Museum, which was settled in Berlin, Germany, with or without permission. In this study, the excavation process which started in 1866 in Bergama till Turkish Republic period is mentioned.

Key Words: Ancient City, Pergamon, Archaeology

GİRİŞ

Geçmişte yaşamış toplumların maddi kültür kalıntılarını incelemeye duyulan merak, Avrupa'da XV. ve XVI. yüzyıllara rastlamaktadır. Rönesans hareketi ile Ortaçağ Avrupa dünyasının bilim, sanat, mimari ve felsefeye olan ihtiyacı sebebiyle ciddi bir

¹Bu çalışma, MCBÜ BAP Birimi tarafından desteklenen 2015-076 numaralı proje kapsamında hazırlanmıştır.

²Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Doç.Dr., zafer.atar@cbu.edu.tr

³Erzincan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi, asuman.krblt@hotmail.com

arayış içerisinde girdiği görülmektedir. Bu dönemde, hümanizma ile insan merkez alınarak bir takım araştırmalar yapılmış ve geçmiş, eskisinden daha önemli hale gelmiştir. Hellen eserleri incelenerek dönemin fikir, sanat, mimari ve felsefi yönleri anlaşılmasına çalışılmıştır. Matbaanın kullanılmaya başlaması, kitap ve kütüphane sayısının artması ile öğrenme isteği katlanarak artmıştır. Ancak zamanla yalnızca bilginin öğrenilip anlaşılması insanoğluna doyum vermeyerek bilginin doğduğu yeri görme ve ona ait somut bir nesneye erişme isteği ortaya çıkmıştır. Eski ve özgün olana ulaşma isteği, Avrupa'da yaşayan asillerin koleksiyonerlik gibi bir tutkuya kapılmasını sağlayarak Arkeoloji ve Müzecilik gibi kavramların doğmasında ilk adım olmuştur⁴.

Başlangıçta bu koleksiyonculuk faaliyetleri asil ve zengin Avrupalının topladığı sikkeler, madalyonlar, değerli taşlar ve diğer antik eserleri saraylarda, dini mekânlarda hatta evlerde sergileyerek bu mekânların bir nevi müze olarak kullanılması şeklinde kendini göstermiştir⁵. Ancak Avrupalı devletlerin gerçek anlamda müzecilik faaliyetleri XVIII. yüzyılın neredeyse tamamı ile XIX. yüzyılın başlarında yaptıkları kazılar ile gerçekleşmiştir. Bu süreçte devletlerin kendi müzelerine eser toplamak amacıyla yıkıcı kazı çalışmaları yaptıkları da bilinmektedir⁶.

Batılıların Osmanlı topraklarındaki antik eserlere olan ilgisi ise gezginler, sanatçılar, tarihçiler ve maceracılar vasıtası ile ortaya çıkmıştır. Bu insanlar, gizemli zengin ve egzotik olarak adlandırdıkları bu topraklarda yalnızca sanat eserleri ile ilgilenmemiş, aynı zamanda buradaki fosil, bitki, içi doldurulmuş hayvan, böcek, mineral örneklerini ülkelerine götürerek incelemelerde bulunmuşlardır. Ayrıca "*Doğulu*" toplumların coğrafî, kültürel, dinsel ve etnik özelliklerine yönelik akademik çalışmaları da yürütmekten geri kalmamışlardır⁷. Bu bağlamda, hem Doğu'yu

⁴Emre Sarı, *Dünya Arkeoloji Tarihi ve Keşifler*, NoktaE-Book Yayıncılık, Antalya 2016, s. 19; Başka bir yaklaşım müzecilik kavramının ilk çağlardan beri farkında olmadan yapıldığından yanadır. Bu görüşe göre savaşlardan elde edilen ganimetler koleksiyoncuğun başlamasına neden olmuştur. Krallar ve bu tutkuya kapılanlar eser ve hazinelerini zenginleştirerek bugünkü manada bir müze oluşturma yöntemi olmasa da ilkel manada ilkel manada müzeciliğin kapısını aralamıştır. Bkz. Erdem Yücel, *Türkiye'de Müzecilik*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999, s. 19.

⁵Tomur Atagök, "Müze-Toplum İlişkisinde Eğitim", *Yeniden Müzeciliği Düşünmek*, Yıldız Teknik Üniversitesi Basım Yayın Merkezi, İstanbul 1999, s. 143.

⁶Yücel, s. 24

⁷Süleyman Özkan, *Osmanlı Devleti'nde Arkeolojik Kazı Çalışmaları*, Ege Üniversitesi Yayınları, Bornova 2009, s. 2.

görme hem de eski Hellen eserlerini toplama merakıyla yola çıkan Avrupalılar, Yunanistan, Ege kıyıları ve Anadolu'nun muhtelif yerlerine ziyaretlerde bulunmuşlardır⁸.

Anadolu arkeoloji araştırmalarında özellikle Alman, İngiliz ve Avusturyalı araştırmacıların etkin olduğu söylenebilir ancak konumuzu ilgilendiren Bergama kazılarında Almanya hükümetinin başrolde yer aldığı bilinmektedir. Alman Mühendis Carl Human⁹'ın 1865-1867 yıllarında Fuad Paşa'nın emri üzerine İzmir ve diğer kentlere uzanan yolların yapımı için en uygun arazi bağlantılarını araştırmak üzere Kuzeybatı Anadolu'ya geldiği ve bu bölgenin ayrıntılı haritalarını çizdiği bilinmektedir¹⁰. Humann, 1865'te gayri resmi şekilde kendi kazılarını yapmaya başlamıştır. Başlangıçta Almanya hükümeti adına gizli bir şekilde kazılar yapan Humann'a ilk resmi kazı izni 1878'de verilmiştir¹¹. 1898'de Berlin Antik Eserler Müzesi Müdürü Prof. Dr. Alexander Conze'ye Bergama antik şehrinde araştırmalar yapması için yine bir kazı izni verildiği bilinmektedir¹². Bu süreçte seyahat, kazı veya araştırma yapma maksadı ile Osmanlı coğrafyasına gelen Alman araştırmacılara yol emri ve izin tezkeresi verilmiş, yapılmak istenen geziler veya araştırmalar devlet güvencesi altına alınmıştır¹³. Bu şekilde güvenliklerini sağlayan Almanlar, Osmanlı hükümeti ile ilişkilerini devamlı dostane bir biçimde yürütmeye çalışmıştır.

Bergama'da Kazı Çalışmalarının Başlaması

Bergama denildiğinde de hatırlara ilk olarak "Pergamon antik kentinin gelmesi bir rastlantı değildir. Zira Bergama her ne kadar Osmanlı dönemine ait çok sayıda yapı ve eseri bünyesinde barındırsa

⁸Özkan, s. 6.

⁹Marksische Demiryolu Şirketi'nde mühendis olarak çalışmıştır. Pergamon kentine ait çok sayıda buluntu onun kazı döneminde Almanya'daki Pergamon Müzesi'ne gönderilmiştir. Humann, Almanya'nın daha sonra yapacağı kazı çalışmalarının önünü açan kişidir. Bkz. Hatice Palaz Erdemir, Halil Erdemir, "Alman Emperyalizmi ve Osmanlı Topraklarında Arkeoloji", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Eylül 2013, Sayı 15, s. 267.

¹⁰Wolfgang Radt, *Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, Çev. Suzan Tammer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 308.

¹¹Yaşar Yılmaz, "Mösyö Humann'ın Bergama Raporları ve Osman Hamdi Bey", *Aktüel Arkeoloji*, Eylül-Ekim 2015, ss. 18-35.

¹²BOA.BEO.1116/083677.

¹³Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğunda Seyahat İzinleri (18.- 19. Yüzyıl)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 21, Sayı 33, Ankara 1963, s. 108.

da, bu şehrin sembolü tartışmasız şehrin sarp tepesinde kurulmuş olan antik kenttir. Eskiçağların zengin uygarlıklarından biri olan Bergama, mimari ve heykelcilik açısından devrinin önde gelen krallıkları arasında yer alarak göz kamaştırmıştır.

Şehrin en yüksek ve korunaklı kısmında bulunan Akropol ve onun çevresinde yer alan Zeus Sunağı, Athena Kutsal Alanı, Traianus Tapınağı, Dionysos Tapınağı ile aşağı kısmında yer alan Mısır Tanrılarına adanmış Mısır Tanrıları Tapınağı ve dünyada ve Anadolu'da bilinen ilk hastane örneğini teşkil eden Asklepion'un paha biçilemez arkeolojik değeri vardır. Almanların Pergamon antik kentine olan ilgisi, kentte uzun süre izinli veya izinsiz şekilde kazı çalışmaları yapmalarına sebep olmuştur. Kazılar esnasında çıkarılan eserlerin ise büyük bir kısmı kendi ülkelerine ihraç edilmiştir.

Bergama antik şehrindeki kazılar ilk kez Alman asıllı Carl Humann'ın faaliyetleri ile başlamıştır. İnşaat mühendisliği eğitimi gören Humann, 22 yaşındayken Kuşadası'nın Sisam adasına gelerek Osmanlı topraklarında vakit geçirmiştir. Mühendisin, müzelere ve eski eserlere büyük ilgisi olduğu bilinmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nde işe başlaması arkeolog olarak değil, Keçeci Fuat Paşa yardımıyla asıl mesleği olan mühendisliği İzmir-Aydın yol çalışmalarında icra etmesiyle gerçekleşmiştir. 1865 yılında göreve başlayan Humann, bir yandan da Bergama'daki antik kent ile ilgilenmiştir. Çok geçmeden 1866 yılında Bergama'yı kendine şantiye yönetim merkezi olarak seçmiştir¹⁴. Bergama-Dikili arasındaki yol yapımı ile ilgilenirken Bergama'daki antik kalıntılardan kalma mermer blok taşların kireç ocaklarına taşınarak yok edildiğini görmesinin ardından durumdan cesaret bularak izin almadan kazılar yapmaya başlamıştır¹⁵. Bergama'daki Akropolde Antikçağ'a ait insan ve hayvan figürü mermer heykel parçaları toplayarak bunların bazılarını Berlin'e göndermiş, Prusya Kraliyet Müzesi'nin ilgisini çekmeye çalışmıştır¹⁶. Diğer yandan İstanbul'da Anadolu'da incelemeler yapan Prof. Ernst Curtius ile tanışmış ve onu Bergama'ya davet etmiştir. Prof. Curtius ile birlikte Prof. Adler, Prof. Gelzer'i de Bergama'da konuk eden Humann, onlara yaptığı çalışmalardan bahsetmiş ve bu eserlerin Berlin'e gönderilmesinin gerekliliğini

¹⁴Yılmaz, s. 19.

¹⁵Radt, s. 308, Burcu Kutlu Dilbaz, *Anadolu'da Arkeolojik Kazılar (1860-1910)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 85.

¹⁶Can Bilsel, "Berlin'in Pergamon Müzesi Bir Eski Eserin Modern Öyküsü", *Aktüel Arkeoloji*, Kasım -Aralık 2015, ss. 66-83.

vurgulamıştır. Görüşmenin istenen şekilde gelişmesinin ardından araştırmaların önü açılmıştır¹⁷.

Resmi kazıların başladığı tarih Osmanlı belgelerine göre 1878¹⁸ olsa da Almanya sefaretî tarafından gönderilen takrirden 1870'e dayandığı görülmektedir. Takrirden göre, Almanya İmparatoru Bergama'da devam eden hafriyat için padişaha teşekkür etmektedir. Ayrıca Berlin Müzesi'ne götürülen Hermafrodit heykelinin Müze-yi Hümayun'a iade edilmesinin ve kendileri için Bergama frizlerinin alçı kalıbının alınmasının gerekliliğini de dile getirmiştir. Adı geçen heykel ve bir önceki yıl Müze-yi Hümayun'a hediye edilen İupiter Amon Heykeli, Bergama'da keşfedilen eserlerin en önemlileri arasındadır. Daha sonra 1874 yılında Almanya Hükümeti Dr. Herzfeld'i Bergama ve çevresinde kazı yapması için göndermek istemiş, ancak kazı yapılacak yerler devlet arazisi olduğundan Osmanlı Devleti buna müsaade etmemiştir¹⁹.

1878'de Maarif Nezareti'nden Aydın Vilayeti'ne yazılan yazıda İzmir'de bulunan Alman Konsolosu Mösyö Thenen'e, Bergama'da Almanya Müzesi adına ruhsat verilmiş, gereğinin yapılması istenmiştir. İhraç olunacak âsârın bir sülüsü Almanya'ya gönderilmiştir²⁰.

Alman Mühendis Humann, bir yandan Osmanlı'nın sözleşmeli mühendisi olarak yol çalışmalarına devam ederken diğer yandan Berlin'den gelecek haberleri beklemekteydi. Alman yetkililerden gereken desteği aldıktan sonra, Osmanlı Devleti'nden kazı izni çıkarması gerekmektedir²¹. Bunun için Berlin Müzesi, Humann adına izin alınmasını Alman elçiliğinden istemiştir. 1876 tarihinde Berlin Müzesi'ne tayin edilen Prof. Dr. Alexander Conze'nin, Humann'ın faaliyetlerini sonuna kadar desteklediği bilinmektedir²².

Bu arada Carl Humann, 1877'de evini İzmir'e taşımış, çevreden gelen eski eserleri Berlin'e göndermek üzere burada biriktirmeye başlamıştır. 19 Temmuz 1878'de İstanbul'dan Bergama kazısı için ruhsat verilmesi üzerine, Humann, Almanya için kazı

¹⁷ Radt, s. 309, Yılmaz, s. 20.

¹⁸BOA.İ.DH.790/64152.

¹⁹Hamit Zübeyr Koşay ve diğerleri, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi, Cilt 4, TTK, Ankara 2013, ss. 14-15.

²⁰Koşay ve diğerleri, Cilt 4 s. 16.

²¹ Alev Uluçay, *Efes ve Bergama'da Arkeolojik Kazılar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s. 91.

²² Radt, s. 309.

hazırlıklarına başlamıştır. Kazı ile ilgili Maarif Nezareti Nazırı Münif Efendi, İzmir Valiliği'ne Bergama'nın devlet arazisi olduğunu ve kazı izninin üçte bir yasasına göre yürütüleceğini bildirmiştir²³. 1874 Nizamnamesi'ne göre; bulunan eserlerin 1/3'ü Müze-yi Hümayun'a, 1/3'ü arazi sahibine, 1/3'ü ise hafriyat sahibine aittir²⁴. Bürokratik işlemlerin hemen gerçekleşmesini arzulayan Humann, gümrük işlemlerinin hazırlığını yapmaya başlayarak eserlerin hızlı bir şekilde Almanya'ya ulaşmasını istemiştir. Humann, Conze ile birlikte ilk resmi kazısına Akropol'de ufak sondajlar yaparak başlamıştır. 16 Nisan 1880'e kadar süren bu kazı döneminde Humann, Doğu Roma, Türkler ve Attaloslar dönemi duvarlarını kazarak ve onları birbirinden ayırmış ve sonraki aşama için işini kolaylaştırmıştır²⁵.

Zeus Sunağı'nın Bulunması

1878'de kazı iznini elde eden Almanya hükümeti, artık açık bir şekilde arkeolojik kazılarını yürütebilecektir. Şantiyede çalıştığı sırada antik kenti gezmeyi de ihmal etmeyen Humann'ın, Doğu Roma devri duvarları içerisinde bir heykel parçası bulduğu sırada Zeus Sunağı'nın hikâyesi yeniden başlamıştır²⁶. Conze, bu mermer heykel parçasının sunağın yapımından 400 yıl sonra yaşamış Romalı tarihçi Lucius Ampelius'un "*devlerin savaşlarını anlatan anıtsal heykellerin bulunduğu mermer*" şeklinde bahsettiği sunağın duvarı olabileceğini söylemiştir. Bu gelişme Humann'ı heyecanlandırarak çalışmalarını hızlandırmasında etkili olmuştur. Bundan sonra kazılara büyük bir hevesle sarılan Humann, 7 yıl sürecek olan kazının ilk 3 yılını verimli bir şekilde almış ve Almanya'yı eski eser konusunda ihya etmiştir²⁷.

²³ BOA.İ.MMS.62/2929.

²⁴1874 Nizamnamesi 1. Fasil 3. Madde, Koşay ve diğerleri, Cilt 2, s. 760.

²⁵Uluçay, s. 91.

²⁶Yapının inşasına 1994 yılına kadar M.Ö. 180 yıllarında başlanmış olduğu görüşü hâkimdi. Ancak 1994 yılında sunak temellerinde yapılan kazılar bu yapının inşaat talimatının M.Ö. 170'li yıllarda verilmiş olabileceği düşündürmektedir. Sunağın yapılış nedeni kesin olarak bilinmemesine rağmen tanrılara teşekkür anıtı olabileceği düşünülmektedir. İon mimari geleneği izleri taşıyan sunak, 35,64m genişliğinde ve 33,40m derinliğindedir. Batıdaki büyük merdiven 20m genişliğindedir ve 6m yüksekliğinde olan bir altyapıyı kesmektedir. Tüm bina, galerileri ve onları taçlandıran akroterleri ile birlikte yaklaşık 10m yüksekliğindedir. Bkz. Radt, ss. 167-169

²⁷Salname-i Vilayet-i Aydın, Def'a 25, 1326/1908, s. 296; Uluçay, s. 92.

Aynı yıl kışa girmeden Zeus Sunağı'nın²⁸ etrafındaki devlere ait 39 kabartma bulunmuştur. Buna ek olarak 800 civarı değişik eser Telephos²⁹ serisinden 4 kabartma, 10 heykel, 30 yazıt ve çeşitli mimari parçalar gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu eserler için sağlam sandıklar ve eserleri aşağıya kaydırmak için kızaklar yetersiz kalınca ağır mermer bloklar 30-40 kişilik işçi grupları tarafından 1.5 km'lik yokuştan aşağıya indirilmiştir. Eserin önemini bilen Humann ve ekibi, Zeus Sunağı'nı en az hasar ile sökerek muhafaza etmeye çalışmıştır³⁰. İlk sevkiyat miktarı 462 kasa ve yaklaşık 350 metrik ton ağırlığındadır. Bergama'dan yüklenen eserler 27 km'lik Bergama-Dikili yolundan Dikili Limanı'na ve oradan gemilere yüklenerek İstanbul'a oradan da Almanya'ya gönderilerek Berlin Müzesi'nde teşhir edilecektir. Çıkarılan Gigantomakhia Frizi'nin yani Zeus Sunağı'nın çevresini süsleyen duvardaki savaş tasvirlerinin orijinal planının 135 metre genişliğinde ve 2.30 metre yüksekliğinde olduğu düşünüldüğünde Humann'ın bu anıtsal frizin yaklaşık 3/5'ini Berlin'e götürdüğü ortaya çıkmaktadır³¹. Almanya ise eserin tamamını ülkesine götürmek istemektedir. Nizamnameye göre bunun mümkün olmadığını bilen Almanya hükümeti kendisine farklı çıkış noktaları aramıştır.

Zeus Sunağı'nın Almanya'ya Götürülmesi

1874 Nizamnamesi'ne göre Almanya Hükümeti'nin Bergama kazılarında 1/3'lük bir hisse alması beklenmekteydi. Ancak sunağın tamamını isteyen Almanlar için bu miktar yeterli değildi. Çünkü

²⁸Bergamalıların Galatlara karşı kazandığı zaferin ardından Akropolde Zeus Soter-Athena tapınağı kurulmuştur. II. Eumenes zamanında yapılan bu sunak, 300 rakımlı taraçada terastan 25m, kenarlarından kuzeyi 87m, batısı 67m, güneyi 73m ve doğusu 70m yüksekliğindedir. Temeli ise doğu cephede 36.99 m. genişliğinde, kuzeyde 34.17 m. güneyde 33.82 m. derinliğe sahiptir. Bkz. Cengiz Çetin, "Sütunlu-Avlulu Altarlarda Altyapı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 47, Sayı 2, 2007, ss. 27-47; Osman Bayatlı, *Bergama Tarihinde Antik Çağ*, Ed.Halim Yazıcı, Bekir Yurdakul, Bergama Belediyesi Yayınları, İzmir 2016, s. 41.

²⁹Kimi kaynaklarda Pergamon'un kurucusu Pergamos değil Telephos olarak geçmektedir. Pergamon'un kurucusu Attalosların mitolojik atasıdır. Telephos yarı ölümlü tanrı Herakles'in oğludur. Zeus Sunağı da Telephos'a adanmış bir kült yapı olarak nitelendirilir. Attaloslar böylece hanedanlığını tanrılaştırmıştır. Bkz. Murat Nağış, "Şeytan'ın Tahtı Pergamon Sunağı", *Aktüel Arkeoloji*, Kasım-Aralık 2015, ss. 86-103.

³⁰Yılmaz, s. 23.

³¹Can Bilsel, "Berlin'in Pergamon Müzesi Bir Eski Eserin Modern Öyküsü", *Aktüel Arkeoloji*, Kasım -Aralık 2015, ss. 66-83.

Almanlar çıkarılan Gigantomakhia Frizi'nin parçalarının birbirini tamamladığını ve bunların bir aradayken bir anlam ifade ettiğini düşünüyorlardı. Bunun yanı sıra 1878'de kazı için alınan ruhsatın süresi de dolmak üzereydi. Dolayısıyla Almanya "*Bergama'da asar-ı atika taharrisi için Almanya sefaretine ita buyrulan bir sene ruhsat içinde ihraç edilen âsar-ı atikadan Devleti Aliyye'ye ait olan sülüs hissenin ve bir de müddeti mezkurenin inkizasından itibaren dört mah temdidıyla bu müddet içerisinde çıkarılması*"nı³² Osmanlı Devleti'nden rica etmiştir. Kazı süresinin 4 ay uzatılması ve de Osmanlı'ya düşen 2/3'lük hisseyi de alabilmek için Almanya Hükümeti 20.000 Frank teklif etmiştir³³. Ancak Devlet-i Aliyye, hissesine ait olan âsarin bedelinin 20.000 Frank'tan fazla olduğunu iradede belirterek başta kabul etmemiştir³⁴.

Almanya Hükümeti'nin bu işin peşini bırakmaması üzerine Osmanlı Devleti, siyasi ilişkilerin bozulmaması adına onlara imtiyaz tanıyarak kendi hissesinden 2/3'lük hisseyi de 19 Ağustos 1879 tarihinde çıkardığı bir ferman ile vermiştir. II. Abdülhamid, fermanla çıkarılan iznin "*müsaade-i mahsusa*" yani özel bir izin olduğunun açıkça vurgulanmasını istemiştir. Durumdan memnun olan Almanların padişaha minnet ve şükranlarını sunduğu bilinmektedir³⁵.

Bu durumda Almanlar Zeus Sunağı kazılarında çıkan eserlerin ilk kısmının tamamını almış oluyordu. 1 Eylül'de tüm Athena ve Zeus Sunağı'nın taş blokları Dikili'de gemilere yüklenmeyi beklemekteydi. Humann'ın anlattıklarına göre aralıklarla 6 Eylül 1879-3 Haziran 1880'e kadar Dikili Limanı'na yanaşan "*Loreley*" adlı gemiye Zeus Sunağı'nın yanı sıra Traianus Tapınağı'ndan parçalar, bir servet dolusu mimari eser, Augusteum ile Gymnasium'u çevreleyen ne varsa sandıklara yüklenerek götürülmüştür³⁶. Aslında kazının odak noktasını Zeus Sunağı oluşturmaktayken Gymnasium ve Traianus Tapınağı da kazılara eklenerek Almanlar açısından yararlı bir sonuç elde edilmiştir.

Bu süreçte kazılar devam etmekte ve zaman geçtikçe sunağın toprak altında kalan kısımları da gün yüzüne çıkarılmaktaydı. İlk aşamanın sorunsuz bir şekilde halledilerek Berlin'e gönderilmesinin

³²BOA.İ.DH.790/64152.

³³BOA.İ.MMS.62/2929.

³⁴BOA.İ.DH.790/64152.

³⁵Uluçay, s. 103.

³⁶Yılmaz, s. 28.

ardından sıra ikinci aşamaya gelmişti. 16 Haziran 1880'de Almanya Devleti'ne yeni bir kazı izni verilmişti. Ali Rıza imzası ile yazılan yazıda "...Çıkarılacak âsârın sülûsanının Devlet-i müşar'ün ileyhaya ve sülûsünün dahi Maarif Nezareti'ne ait olması nizamı iktizasında bulunmuş olduğu halde zikrolunan âsârın cümlesi bir asrın mahsulü bulunduğundan bahisle iş bu sülûs hissenin dahi devleti müşar'ünileyhaya terk ve ihsan burulması için Almanya sefiri tarafından sureti gayri resmiye ve mahremanede ve mabeyni hümayuna müracaat edildiğinden ol emirde bu babda rey ve mütalaai aliyeyi sadaret penahilerinin iş'arı emir ve ferman buyrulmağı ol babda..."³⁷

Buna göre çıkarılan parçaların birbirini tamamladığı düşünüldüğünden parçaların tamamının Almanya tarafından kendi müzelerine götürülmek istendiği anlaşılmaktadır. 27 Temmuz 1881'de benzer cümleler Almanya Sefareti Baştercümanı Mösyö Titse tarafından gönderilen tahriratta yinelenerek çıkarılan âsârın tamamı yine satın alınmak istenmiştir. Tahriratta, "*Bergama'da icra olunmakta olan hafriyata dair leffen irsal eylemiş olduğun küçük bir muhtıranın huzur-ı şevket müşur cenabı padişahiye arzını rica ile istidayı maruz-ı karin-i müsaade-yi seniye-yi cenabı tacdarî buyrulduğu halde prens hazretlerince fevkalade mucebi mahsusiyet olacağı ve çünkü müşarünileyh hazretleri hafriyattan zuhur eden hafriyattan kâmilen muhafazasına pek ziyade itina etmekte olduğu cihetle bu babda şeref sudur olacak irade-yi şahanenin müşarunileyh hazretlerine iş'ar olunmak üzere ba telgraf tarafı aciziye beyan buyrulmasını rica ederim*"³⁸ yazmaktadır. Ardından belirtilen parçaların Berlin'deki müzeden başka bir yerde kıymet görmeyeceğini ekleyen Titse, Almanya imparatoru veliahtı prens hazretlerinin mezkûr parçaların ayrılan kısmının da Berlin müzesine bir önceki gibi 20.000 Frank bedel makbuz karşılığında terkinin rica etmiştir³⁹. Bunun üzerine Alman veliahdının isteğini Sultan Abdülhamid 29 Temmuz 1881 tarihinde onaylanmıştır⁴⁰. Osmanlı Devleti'nden alınan bu izin 1 Ağustos 1881 tarihinde Alman büyükelçisi tarafından Otto von Bismarck'a iletilmiştir. Mektupta, "*İmparatorluk iradesi olarak Bergama buluntularının Türk payı bize teslim edilmiştir*" yazmaktadır⁴¹.

³⁷BOA.İ.HR.279/1720.

³⁸BOA.İ.HR.284/17678/1.

³⁹BOA.İ.HR.284/17678/2.

⁴⁰BOA.İ.HR.284/17678/3.

⁴¹Uluçay, s. 107.

Böylece Zeus Sunağı'na ait parçaların tamamı Ağustos-Aralık 1881 tarihleri arasında Mösyö Humann'ın özellikle bu nakil işi için tamir ettiği 27 km'lik Bergama-Dikili yolu kullanılarak Dikili Limanı'na, oradan Trieste Limanı'na ve oradan da Berlin'e aktarılmıştır⁴². Sonraki nakil işlemleri için yıpranan Dikili Limanı da elden geçirilerek onarılmıştır⁴³.

Zeus Sunağı ve yanında götürülen daha pek çok nadide eser için toplamda 40.000 Frank ödenmiştir. Almanya, bu âsar-ı atıkaya değer biçilemeyeceğinin farkında olmakla birlikte Devlet-i' Aliyye'nin mali açıdan sıkıntıda olduğu dönemde gelen bu teklifi reddetmeyeceğini düşünmüştür. Keza 1878 yılında yapılan Berlin Kongresi sonrası Osmanlı Devleti büyük mali sarsıntı yaşayarak iflasın eşiğine gelmiştir⁴⁴. Bu durumda siyasi ilişkileri korumak sebebiyle Almanya'nın talebi nizamname dışında bir karar verme yetkisi kullanılarak geri çevrilmemiştir⁴⁵. Bu süreçte Sultan Abdülhamid'in sadrazamına neler yapılması gerektiğini birkaç kez danıştığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti alan araştırması yapması için Müze-yi Hümayun Dâhiliye Müdürü Kadri Bey'i Bergama'ya göndererek bir rapor istemiştir. Bergama'ya gittikten sonra Kadri Bey'in eserler hakkında müzeye yaptığı geri bildirim, götürülmek istenen âsarin "ufak tefek şeylerden ibaret" olduğu yönünde olmuştur⁴⁶.

Osmanlı Devleti'nin Bergama Hafriyatı için Verdiği Kazı İzinleri

Türkiye'de müzeciliğe ilk adımın atıldığı 1846-47 yıllarında eski eserlerin Aya İrini Kilisesi'nde toplanmaya başladığı bilinmektedir. Ancak bu eserleri korumak için uzun süre herhangi bir kanun yayınlanmamıştır. Bu süreçte, âsarlar ile ilgili hukuki durumlar Fıkıh ilmine göre değerlendirilmiştir. Fıkıh kitaplarına göre

⁴²Yılmaz, s. 23.

⁴³BOA.PLK.2184.

⁴⁴İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, ss. 45-46.

⁴⁵XIX. yüzyıldan sonraki Türk-Alman ilişkileri, hasmane olmaktan çok, ikili faydalanma ve dostluk esasına dayalı olarak gelişmişti. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ilk yarısında İngiltere, Fransa ve Rusya ile ilişkilerini yakınlaştırdığı halde, aynı yüzyılın ikinci yarısında menfaatleri gereği Almanya ile de yakınlaşmıştı. Bkz. Tepekaya, "Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914)", *Türkler*, Cilt 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 40-56.

⁴⁶Koşay ve diğerleri, Cilt 4, s. 17.

eski eserler, “*sahibi belli olmayan taşınabilir mal*” olarak nitelendirilmiş ve hakkında herhangi bir hüküm verilmemiştir. Bu konuya ilişkin ilk çalışma 1858 yılında Ceza Kanunnamesi'nin 133. maddesi ile kutsal ve anıtsal yapılara yönelik tahribatların engellenmek istenmesi ile ortaya çıkmıştır⁴⁷. 26 Nisan 1863 tarihinde ise kazı izinleri bazı şartlara bağlanmış, kazı sonrası çıkarılan iki eser birbirinin aynı ise araştırmacı o eseri ülkesine götürme hakkında sahip olmuştur⁴⁸. Ancak bu kanunların yaptırımının güçlü olmadığı bilinmektedir. Nitekim Anadolu'ya gelen seyyahların ve araştırmacıların çok sayıda eseri hiçbir zorluk yaşamadan ülkelerine götürmeleri bunun en açık göstergesi olmuştur.

1869 yılında Takvim-i Vekâyi'da yayınlanarak kamuya duyurulan Âsar-ı Atika Nizamnamesi, eski eserleri korumak adına atılmış en ciddi adımdır⁴⁹. Bu nizamname gereğince Maarif Nezareti'ne başvurulmaksızın eski eserlerin yurt dışına çıkarılması kesin bir şekilde yasaklanmıştır⁵⁰. Daha sonraki nizamname 1874 yılında çıkarılmıştır. 36 maddeden oluşan nizamnamenin 5. maddesine göre kazılardan çıkarılan eserlerin 1/3'ü Müze-yi Hümayun'a, 1/3'ü arazi sahibine, 1/3'ü ise hafriyat sahibine aittir⁵¹. Ancak 23. madde gereğince “*mülk ve tetümme-i sükna*” olmayan yani ikamet edilmeyen mahallerde çıkan eserlerin devlete ait olduğu belirtilmiştir⁵². 1874 yılında Almanya velihahtı tarafından Bergama'ya hafriyat için Dr. Herzfeld gönderilerek müsaade istediğinde, bu maddeye dayanarak ruhsat verilmemiştir. Almanya ise çıkardığı eserlerin yalnızca kalıplarını alıp fotoğraflarını çekmek istediğini, çıkarılan eserleri ise Müze-yi Hümayun'a göndereceğini bildirerek ısrarcı olmuştur⁵³.

Daha önce de değinildiği üzere Almanya Hükümeti'ne ilk kazı izni 19 Temmuz 1878'de verilmiştir. Ancak bu kazı izninden önce de Humann'ın Bergama'da gizli kazılar yaparak evini bir eski eser deposu olarak kullandığı bilinmektedir. Daha sonraki kazı izni ise ilk iznin bitimine bir ay kala uzatılmıştır. Genellikle izinlerin, her yıl iznin bitimine bir ay kala yenilendiği görülmektedir.

⁴⁷ Ahmet Mumcu, “Eski Eserler Hukuku ve Türkiye”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, Sayı 3-4, Ankara 1969, ss. 45-78

⁴⁸Dilbaz, s. 183.

⁴⁹Takvim-i Vekâyi, 1 Zilkade 1285/13 Şubat 1869.

⁵⁰1869 Nizamnamesi 1. Madde, Koşay ve diğerleri, Cilt 2, s. 750.

⁵¹1874 Nizamnamesi 1. Fasal 3. Madde, Koşay ve diğerleri, Cilt 2, s. 760.

⁵²1874 Nizamnamesi 2. Fasal 23. Madde, Koşay ve diğerleri, Cilt 2, s. 762.

⁵³Koşay ve diğerleri Cilt 4, s. 14.

1881 yılında Osman Hamdi Bey, Müze-yi Hümayun müdürü olmasının ardından eski eserlerin yurt dışına kaçırılmaya devam ettiğini fark etmiştir. Bu durumun oldukça rahatsız edici olması onu bir takım sıkı tedbirler almaya itmiştir. Osman Hamdi Bey, asarın yurt dışına kaçırılmasını önlemek adına yeni bir nizamname yayınlanmasını istemiştir. 1884 yılında yayımlanan Âsar-ı Atika Nizamnamesi, diğer nizamnamelere göre oldukça sert niteliktedir. Osmanlı topraklarında kazı yapmak isteyenlere bulacakları eserin yalnız birer kopyasının verilmesi, asıllarının Müze-i Hümayun'a gönderilmesi şartı koşulmuştur. Kazı izni ancak bu şartlar dâhilinde verilecektir⁵⁴.

Ancak bu kanunname şartlarından, gerek “...Nakletmiş oldukları âsarin ol vakit bulunamamış bazı noksan parçaları zuhur eder ise yalnız o parçalar anlara verilmek şartıyla...”⁵⁵ cümlesi dâhilinde, gerek Osman Hamdi Bey'in zaman zaman eserleri hediye etmesiyle feragat edildiği durumlar da olmuştur⁵⁶.

1884 Nizamnamesi 1906 yılında elden geçirilerek yeniden yayınlanmıştır. Nizamname giriş bölümü ile başlayıp, altı bölümde 35 maddeden oluşmaktadır. 1906 yılında düzenlenen kanunlar, ufak tefek değişikliklerle 1973 yılına kadar yürürlükte kalmıştır⁵⁷.

Tablo 2: Osmanlı Devleti'nin Bergama Hafriyatı için Verdiği Kazı İzin Tarihleri

Kazı Yapan Ülke	İzin Tarihi	Açıklama
Almanya	19.07.1878	Kazı İzni Verildi
Almanya	21.06.1879	Kazı Süresi Uzatıldı
Almanya	31.07.1881	Kazı Süresi Uzatıldı
Almanya	12.04.1883	Kazı Süresi Uzatıldı

⁵⁴1884 yılına ait bu kanunların içeriği bugünkü nizamnamemiz ile de oldukça örtüşmektedir. Bkz. Dilbaz, s. 187.

⁵⁵BOA.MF.MKT.80/31.

⁵⁶Yılmaz, s. 33.

⁵⁷Dilbaz, s. 191.

Bergama'nın Arkeolojik Önemi ve Almanların Bu Sahadaki Arkeolojik Çalışmaları

Almanya	08.01.1884	Kazı Süresi Uzatıldı
Almanya	13.06.1885	Kazı Süresi Uzatıldı
Almanya	05.06.1900	Kazı Süresi Uzatıldı
Almanya	01.09.1901	Kazı İzni Verildi
Almanya	10.06.1902	Kazı Süresi Uzatıldı
Almanya	28.07.1904	Kazı Süresi Uzatıldı
Almanya	10.07.1905	Kazı Süresi Uzatıldı
Almanya	30.11.1906	Kazı Süresi Uzatıldı
Almanya	06.06.1907	Kazı Süresi Uzatıldı
Almanya	07.05.1908	Kazı Süresi Uzatıldı
Almanya	20.04.1910	Kazı Süresi Uzatıldı
Almanya	04.07.1911	Kazı Süresi Uzatıldı
Almanya	08.05.1912	Kazı Süresi Uzatıldı
Almanya	13.05.1913	Kazı Süresi Uzatıldı
Almanya	15.09.1926	Kazı İzni Verildi
Almanya	06.10.1928	Kazı Süresi Uzatıldı
Almanya	08.01.1930	Kazı Süresi Uzatıldı
Almanya	18.10.1934	Kazı Süresi Uzatıldı

Tabloya göz atıldığında 1913 yılına kadar genellikle her yıl düzenli olarak kazı izninin uzatıldığını görüyoruz. Lakin kazıların 2. dönemi olan 1900-1914 yıllarından sonra bir kırılma söz konusudur.

Bunun sebebi, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı sürecinde olmasından kaynaklanmaktadır. İstanbul işgal altındayken ve devlet doğudan batıya çeşitli cephelerde mücadele verirken hafriyat şüphesiz ki devlet gündemini meşgul edecek bir husus değildir.

I. Dünya Savaşı'nın ardından Yunanlar 15 Mayıs 1919'da İzmir'i ve sırasıyla kıyı şeridini işgal etmiştir. Bu süreçte işgalci Yunanların eski eserlere verdiği zararlar arşiv belgelerine yansımıştır. 15-16 Haziran 1919'da Bergama'nın işgal edilmesinin ardından müzede büyük bir hasar oluşmuştur. 13 Eylül 1919 tarihli bir tezkerede, müzenin üç dairesinin kapı kilitlerinin Yunanlar tarafından kırılmış olduğu ve iç odalarda herhangi bir hasar olup olmadığına bakılmasına müsaade edilmediği Müze-yi Hümayun'a bildirilmiştir⁵⁸.

1926 yılına gelindiğinde 1878-1886 ve 1900-1914 yıllarından sonra yine Almanların yapacağı 3. dönem olarak adlandırılan Dr. Theodor Wiegand kazısı için Müze-yi Hümayun ile görüşülmüştür. 11 Ağustos 1926'da olumlu cevap verilerek ruhsatnameye "*kazıda çıkacak parçaların uygun görülecek yerlere naklinin hafir tarafından deruhde edileceği*" şartının eklenmesi istenmiştir⁵⁹.

4.4.6. Topğrafya Çalışmaları

Osman Hamdi Bey'in hazırladığı 1884 Âsar-ı Atika Nizamnamesi ile birlikte araştırmacılara kazı yapabilmeleri için kazı alanının sınırlarını gösteren bir harita çizmeleri şartı koşulmuştur. Çizilen harita, İstanbul'da Maarif Nezareti'ne, vilayette ise valilere resmi bir dilekçe ile bildirilecektir. Vilayetlerde yapılacak araştırma sonucu yerel hükümetin kararı ve de araştırmacının verdiği evrak ve harita takımı ile birlikte Maarif Nezareti'ne gönderilecektir⁶⁰. Hal böyle olunca Almanlar da yaptıkları kazılara devam edebilmek adına belirli aralıklarla Maarif Nezareti'ne dilekçeler göndererek harita çıkarma arzusunda olduklarını belirtmişlerdir.

16 Mart 1885'te Aydın Vilayet-i Celilesine, Bergama'da çalışmaların daha düzenli olabilmesi için kazının başladığı noktadan Çandarlı'ya kadar Bakırçay Vadisi'nin haritasının çizilmesi için Berlin Müzesi tarafından Humann tayin edilmiştir⁶¹. Meclis-i Mahsus, haritanın bir nüshası Osmanlı Devletine verilmek üzere ruhsat

⁵⁸Koşay ve diğerleri, Cilt 4, s. 203.

⁵⁹Koşay ve diğerleri, Cilt 4, s. 27 .

⁶⁰1884 Nizamnamesi 3. Fasal 15. Madde, Koşay ve diğerleri, Cilt 2, s. 796.

⁶¹BOA.DH.MKT.1346/91.

verilmesinde herhangi bir sakınca görmemiştir. Ancak bu süreçte vilayet mühendisinin yanında Erkan-ı Harb'den bir subayın yapılanları incelemesi de istenmektedir⁶². Çünkü eski eser araştırması yapmak üzere izin alan yabancılardan bir kısmının askeri bölgelerin fotoğraflarının çekildiği fark edilmiştir. Bunun üzerine, araştırmacıların hareketlerinin izlenmesi için yanlarına tüm seyahatleri boyunca jandarma ve zabıta verilmiş, araştırmalarını bu görevliler eşliğinde sürdürmeleri istenmiştir⁶³.

Tablo 3: Bergama'da Hafriyat Komiserleri⁶⁴

Adı	Unvanı	Görev Tarihi
Ali Rıza Efendi	İzmirli	1878
Hüsnü Efendi	Çandarlı Belediye Başkanı	1880
Hacı Ahmed Efendi	İstanbul	1881
İbrahim Hilmi Efendi		1883
Berdi Bey	İstanbul Hafriyat Memuru	1885
D. Çokolakis	1895'te Bergama Antikite Müdürü	1900-1901
Ahmed Bey		1902-1906
D. Çokolakis		1907
Ahmed Bey		1908
Makridi Bey	İstanbul Hafriyat Memuru	1909
Sofianos	Bergama Antikite Müdürü	1910-1912

25 Nisan 1886 tarihli iradeye göre Bergama'da kazıları yürüten Berlin Müzesi'nden Humann, kazının başladığı yerden Çandarlı Körfezi'ne kadar Bakırçay Vadisi'nin haritasını çıkarmak için 1 Mayıs 1886 tarihinde tebliğ buyurmuştur⁶⁵. 17 Mayıs 1886'da Berlin Müzesi'nden harita çıkarmak için gönderilen iki Alman mühendisin yanına Osmanlı Devleti'nden Rıfat Efendi adında bir memurun bulunması uygun görülmüştür⁶⁶. Ancak Humann'ın 13

⁶²BOA.DH.MKT.1346/91.

⁶³Dilbaz, s. 229.

⁶⁴Bayatlı, *Bergama Tarihinde...*, s. 39

⁶⁵BOA.DH.MKT/1352/33.

⁶⁶BOA.DH.MKT/1352/33/1.

Temmuz 1886 tarihli belgede yalnızca Bakırçay Vadisi'nin haritasını çizmesi beklenirken sınırların dışına çıkarak batıda Bergama'daki Ali Ağa Çiftliği'nden başlayıp Manisa'nın Palamut Nahiyesi'ne kadar, kuzeydoğuda Ayazmend ve Ayvalık hududuna kadar, güneyde Dikili ve Çandarlı'nın tamamını içine alan bir harita çıkarmanın yanı sıra kuzey batıda Güllüce ve Kırkağaç Dağları'nın ölçümünü de yaptığı anlaşılmaktadır⁶⁷. Humann'ın esas çalışma alanı, Bakırçay Vadisi'nin haritasını çıkarmaktan ibaret olmasına rağmen, yaptığı diğer ölçümlerin münasip görülmediği sadrazama bildirilmiştir⁶⁸.

24 Nisan 1898 yılında Conze tarafından yürütülen hafriyat için kazı alanının haritası çıkarılmış ve suretleri Maarif Nezareti'ne gönderilmek üzere teslim edilmiştir⁶⁹. 30 Haziran 1898'de incelenen harita ve belgeler Maarif Nezareti'ne gönderilmiştir⁷⁰. 4 Temmuz 1898 tarihinde de bu belgelerin kayıt memurlarının eline geçtiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır⁷¹.

Anadolu'ya gelen araştırmacılar kazı alanı için yalnızca harita çıkarmıyor, bunun yanında eserlerin ve çalışma alanlarının eskizlerini çiziyor, fotoğraflarını çekiyor ve de âsarların kalıplarını alıyorlardı. Eserlerin resmedilmesi zaten nizamnamelerde yer almadan önce de kazı yapan araştırmacı tarafından ülkesine gönderilmek üzere veya yaptığı çalışmalara ışık tutması adına icra ediliyordu. Nitekim 1871 yılında Anadolu'da incelemeler yapan Prof. Dr. Curtius, Humann'a Bergama'nın planını çizmesinin araştırmalarına yol göstereceğinin altını çizmiştir⁷².

Müze-yi Hümayun Müdürü Deither döneminde hazırlanan 1874 Nizamnamesi'nin 5. maddesinde fotoğraflama ve kalıp almaya değinilmiştir. Nizamname'ye göre yerde yatık duran taşları ölçmek ve resim almak için dahi kaldırılması yasaklanmıştır⁷³. Kazılar esnasından yeni çıkarılan parçaların önceden nakledilenlerin noksan parçaları olduğunu ispat için eski fotoğraflar kullanılabilir.

⁶⁷BOA.DH.MKT.1356/89.

⁶⁸BOA.DH.MKT.1356/89.

⁶⁹BOA.BEO.1116/083677/1.

⁷⁰BOA.BEO.1151/086275/1.

⁷¹BOA.BEO.1151/086275/2.

⁷²Yılmaz, s. 22.

⁷³1874 Nizamnamesi 1. Fasil 5. Madde, Koşay ve diğerleri, Cilt 2, s. 761.; Çalışmalar bunlarla sınırlı kalmamıştır. Ayrıca araştırmacılar çevre ve zemin etütleri ile arkeoloji ve arkeolojik malzeme dışında başka işlerle de meşgul olmuşlardır. Maden yataklarının tespiti, bitkiler, antropolojik çalışmalar, stratejik ve jeostratejik çizimler vb gibi.

Çıkarılan parçalar birbiri ile tutarlıysa Almanya'ya gönderilecek, değil ise Müze-yi Hümayun'a ait olacaktı⁷⁴.

Ayrıca Müze-yi Hümayun tarafından kıymetli görülmeyen eserlerin, kıymetli olanlar ile değişime uygun görülülerinin fotoğrafları ile beraber Maarif Nezareti'ne gönderilmesi ve gerekli incelemelerden sonra hükümetten alınan izin kâğıdı ile beraber Bâbüali'ye gönderilerek padişah iradesinden sonra değişim yapılması kararlaştırılmıştı⁷⁵.

2 Ağustos 1898'de Almanya tarafından Dr. Rekinek Aydın Vilayeti'nde bulunan asar-ı atika resimlerini çizmek maksadı ile gönderilmiştir. Bu sırada ona ruhsat verilerek kolaylık sağlanması da Osmanlı Devleti'nden rica edilmiştir⁷⁶. Bu dilekçe dört gün sonra yani 6 Ağustos 1898'de kayıt memurlarının eline geçmiştir⁷⁷.

13 Mart 1902'de hafriyat yapılacak tepelerin incelemelerinin askeriye açısından bir öneminin olmadığına değinen Almanya, çalışmalarına devam edebilmeyi istemektedir⁷⁸. 3 Haziran 1903'te bir belgede Bergama ve çevresindeki tepelerin çıkarılmış haritaları ile birlikte, Almanya Hükümeti adına Conze için kazı ruhsatının 6 ay daha uzatılması istenmiştir⁷⁹. Ruhsatın uzatılması ile birlikte 5 Ekim 1903'te Humann tarafından haritaları çıkarılmış olan şehre Almanya tebaasından Mühendis Berlet isimindeki şahsın araştırma yapması, fotoğraf çekmesi ve resim alması gibi gerekli incelemeleri yapması için müsaade istenmiştir⁸⁰.

1884 Nizamnamesi öncesinde yalnızca kazı izninin uzatılması için Maarif Nezareti'ne başvuru yapılırken bundan sonra kazı çalışmalarına başlamadan önce topografik çalışmalar yapmak amacıyla da izin alınması ve harita çıkarılması gerekli kılınmıştı. Bu durum, kazı yapan araştırmacıların işini biraz zorlaştırsa da ezbere arkeolojik araştırmalar yapmayı engelleyerek işi daha profesyonel hale getirmiştir.

Osman Hamdi Bey ve Bergama Kazıları

Osman Hamdi Bey 1881-1910 yıllarında müze müdürlüğü görevini icra ettiği süreçte müzeye gelen eserler hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Müze-yi Hümayun bu dönemde büyük aşama

⁷⁴BOA.MF.MKT.80/31.

⁷⁵Dilbaz, s. 228.

⁷⁶BOA.BEO.1170/087747/1.

⁷⁷BOA.BEO.1170/087747/2.

⁷⁸BOA.İ.MF. 5/7.

⁷⁹BOA.İ.MF 9/13.

⁸⁰BOA.BEO.2186/163926/1.

kaydetmiştir⁸¹. Onun döneminde yayınlanan 1884 Âsar-ı Atika Nizamnamesi ile yurt dışına eser kaçırma konusunda sıkı tedbirler alınmış olsa da zaman zaman kanunların delinerek ve eserlerin önceden götürülenlerin devamı olduğu vurgulanarak veya hediye edilerek gönderildiği bilinmektedir.

Hamdi Bey, 1886 yılında Bergama'ya inceleme yapmaya geldiğinde⁸² Berlin Müzesi Müdürü Conze, kazı sorumlusu Humann ve Bonn, İzmir Vilayeti Eski Eserler Memuru Baltacızade Dimosten Bey, Bergama kazısına nezaret eden Bedri Bey⁸³ile görüşerek fikir alışverişinde bulunmuş ve kazı alanını incelemiştir. Yaptığı araştırmalar sonucu Müze-yi Hümayun için değerli bulunabilecek bir esere rastlanmadığını belirtmiştir⁸⁴.

Osman Hamdi Bey, kazı incelemesi sonrası Berlin Müzesi'ne gönderilecek eserler karşılığında Almanların 1878-81'de götürdüğü büyük eserlerin alçıdan yapılmış modellerini istemiştir. Ayrıca eldeki eserlerin Almanlar'a verilmesinde bir sakınca görmeyerek bu eserlerin yerinde durmasının ne Müze-yi Hümayun'a ne de Almanya'ya bir fayda sağlamayacağına ve eser mübadelesi ile Müze-yi Hümayun'un durumdan istifade edeceğine dair bir rapor hazırlamıştır. Maarif Nezareti'nde ve Meclis-i Vükela'da görüşülen bu konu kabul edilmiş ve 1886 yılında Berlin'e 1.917 parça eser gönderilmiştir⁸⁵. Ancak bu anlaşma gereği Almanya'dan gelmesi gereken Gigantomakhia kabartmaları gönderilmemiştir. Sonuç olarak Türkiye'nin elinde Zeus Sunağı'na dair sunağın podyumundan başka bir şey bulunmamaktadır.

Osman Hamdi Bey ile Bergama'da tanışma fırsatı bulan Humann, kayıtlarında Bergama'dan çıkarılan eserlerin büyük bir kısmına Osman Hamdi Bey sayesinde sahip olduklarını şu sözleri ile anlatır: *"Hamdi Bey bugüne kadar toparlanan yazıt ve mimari eserleri zaten bize bırakmıştı. Kendisine ayırdığı birkaç eseri Konstantinopolis'teki yeni düzenlenen okula götürmüştü. Zaten Berlin'de bulunan eserlerin devamı olan parçalar, imtiyaz anlaşması gereği bize söz verilmişti. Ekselansları (Hamdi Bey) Türk müzesi için Gigantların Savaşı'nı, iki ayrı birbiriyle ilgili dev kabartma parçalarını ve buna ilaveten tiyatrodan çıkan maske ve girlandlarla süslü arşitrayı*

⁸¹Yücel, s. 48.

⁸²BOA.MF.MKT.91/133.

⁸³BOA.BEO.1474/110490/1.

⁸⁴Uluçay, s. 113.

⁸⁵BOA.MF.MKT.92/39.

talep etmekteydi. İki üç parça paketlenip Dikili'ye oradan da Konstantinopolis'e gemi ile gönderildi. Sonradan Sultan'ın bu çok önemli parçaları Kraliyet Müzesi'ne bırakmasına vesile olan konsolosa sonsuz teşekkürlerimizi sunarız ve bunların hepsi Hamdi Bey'in müsaadesiyle gerçekleşti". Bu cümlelerin ardından yine Bergama'da bulunan Ammon ve Hermaphrodit heykellerini bu yüce davranış karşısında Hamdi Bey'e hediye ettiklerini de kaydetmiştir⁸⁶.

Bergama'dan Götürülen Eserler

Humann, 1878-1886 yılları arasında gerçekleştirdiği hafriyat çalışmaları esnasında Zeus Sunağı'nın yanı sıra, Yukarı Agora, Teras ile Tiyatro ve Dionysos Tapınağı, Athena Kutsal Alanı, Kral sarayları, Traianus Tapınağı'nda kazmıştır. İlk kazılarda sadece Akropol'deki kazılar yapılmamış civarda bulunabilecek diğer Çandarlı, Dikili gibi antik kentlerin araştırılması da yapılmıştır⁸⁷. Bu süreçte çıkarılan eserlerin büyük bir kısmı Almanya'ya gönderilmiştir. 1878 öncesinde de Humann'ın pek çok eseri evinde tuttuğu ve izinsiz olarak Almanya'ya gönderdiği bilinmektedir.

1 Ocak 1879'da 33 sandık Dikili Limanı'ndan Berlin'e gönderilmiştir. 1879 Mayıs başında Zeus Sunağı'na ait 68 plaka kudretli devler plakası, 26 plaka Telephos kabartmaları, 37 adet heykel, büst ve atlar 37 yazıt ve pek çok mimari parça gün yüzüne çıkarılmıştır. 1 Eylül'den başlayarak tüm Athena, Zeus grupları ve Akropol'deki envai çeşit eser 31 Temmuz 1881'e kadar toplamda 462 sandık olarak Almanya'ya gönderilmiştir. Kazıların ikinci döneminde ise 2 Ağustos-23 Ekim 1881 tarihleri arasında 120 sandık eser daha Almanya'ya götürülmüştür. Humann, "*Berlin'de ayağa kaldırılacak Athena Tapınağı'nın sütunları ve parçalarını ayrıca yükledik. Berlin'de bilimsel araştırma yapacakların önüne bol bol eser sunuldu*"⁸⁸ şeklinde bir cümleyi Bergama raporlarını kaydettiği defterine not almıştır. Daha sonraki kazı dönemlerinde yeni Müze-yi Hümayun müdürü Osman Hamdi Bey'den izinler alarak eski eser götürmeye devam etmişlerdir. Humann ve ekibi ikinci kazı döneminin ardından artık çevrede bulunan antik kentlere yönelmişlerdir. Aigai, Klaros, Notion, Sardeis gibi kentlere kazı heyetleri gönderilerek raporlar alınmıştır. Aydın Vilayet Salnamesi'nde yer alan bilgiye göre 1883 tarihinde

⁸⁶Yılmaz, s. 33.

⁸⁷Reyhan Körpe "Bergama Kazıları Tarihi" *Bergama Belleten*, Sayı 1, BERKSAV 1992, s. 64.

⁸⁸Yılmaz ss. 28-33.

İzmir Vilayeti Eski Eserler Memuru Baltacızade Dimosten Bey denetiminde Çandarlı'da kazı çalışması yapılarak bulunan eşyalar Müze-yi Hümayun'da özel bir yere konduğu belirtilmektedir⁸⁹. 1884 yılına ait Aydın Vilayet Salnamesi'nde Osmanlı Devleti tarafından verilen müsaade üzerine Almanya Devleti tarafından yapılan hafriyat ile şimdiye kadar ihraç edilen âsar-ı atika Berlin Müzesi'ni ihya ettiği gibi Müze-i Hümayunu da donattığına değinilmiştir⁹⁰.

Belgelerde rastlamadığımız ancak salnamelerde karşımıza çıkan bir diğer bilgi 1885 senesinde Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nun da Bergama'da kazı yaptığıdır. Bahsi geçen hükümet tarafından hafriyat icrası için izin alınmış ve burada mermerden, camdan ve topraktan yapılmış hayli eşya bulunmuş ise de çalışmanın 40 günden fazla sürmediğinden bahsedilmiştir⁹¹. Bulunan eserlerin ihraç edilip edilmediği bilinmemektedir.

1886 yılına ait bir tezkerede, Berlin'e nakledilen 70 sandık asar-ı atikanın 1.917 parçadan oluştuğu ve bu parçaların daha önceden verilen ruhsatın müddeti dâhilinde olması hasebiyle götürülmüş olmasında bir sakınca olmayacağından bahsedilmektedir. Bu parçalar daha önceden götürülmüş olan parçaların devamı olduğu ileri sürülerek Müze-yi Hümayun'un bir işine yaramayacağı, ancak Almanya için büyük önem arz ettiği vurgulanmıştır⁹². Almanya Devleti'nin bu delilinin Osmanlı Devleti tarafından onaylandığı görülmektedir⁹³.

⁸⁹Salneme-i Vilayet-i Aydın, Def'a 25, 1326/1908, s. 296.

⁹⁰Salneme-i Vilayet-i Aydın, Def'a 6, 1301/1884, ss. 111-112.

⁹¹Salneme-i Vilayet-i Aydın, Def'a 25, 1326/1908, s. 296.

⁹²BOA.MF.MKT.92/39/3.

⁹³BOA.MF.MKT.92/39.

Tablo 4: 1886 Yılında Bergama'dan Berlin Müzesi'ne Gönderilen Eserler⁹⁴

Cins-i Âsar	Aded-i Parça	Sandık
Bazıları el kadar ve bazıları da on misli cesametinde mermerden kırık Gabnantumat parçaları	600	16
Keza kırık parçalar	200	3
Bazılarında yarım harf ve bazılarında yarım satır yazılı kırık mermer parçaları	14	1
Bazılarında yarım harf ve bazılarında yarım satır yazılı kırık mermer parçaları	30	1
Bazılarında yarım harf ve bazılarında yarım satır yazılı kırık mermer parçaları	36	1
Bazılarında yarım harf ve bazılarında yarım satır yazılı kırık mermer parçaları	19	1
Bazılarında yarım harf ve bazılarında yarım satır yazılı kırık mermer parçaları	16	1
Bazılarında yarım harf ve bazılarında yarım satır yazılı kırık mermer parçaları	19	1
Bazılarında yarım harf ve bazılarında yarım satır yazılı kırık mermer parçaları	12	1
Bazılarında yarım harf ve bazılarında yarım satır yazılı kırık mermer parçaları	6	1
En ufağı yumurta kadar	235	2

⁹⁴BOA.MF.MKT.92/39.

ve büyüğü el kadar kırık yazılı mermer parçaları.		
Üzerinde yazılar bozuk ve bir tarafı kırık mermer	1	1
Kezâ mermerler	2	1
Kezâ mermerler	3	1
Kezâ mermerler	2	1
Üzerinde yazıları bozuk mermerler	3	3
Ganigatomakhia kırık parçaları	39	1
Üzeri damgalı çömlekten desti kulpları	200	1
İki parçadan ibaret kırık yazılı karataş	2	1
Üzerleri yazılı kırık mermerler	2	1
Diyonisos Mabedhanesinden mermerden kırık friz parçaları		1
Jüpiter Mabedhanesinden üzerinde bir harf yazılı mermerden korniş parçaları	1	1
Kırık bir mermer ve bir direk ayağı	2	1
Tranşit taşından kırık parçalar	5	1
Mermerden kırık direk ayağı parçaları	21	1
Kırık mermer parçası ve kara taştan direk başlığı	2	1
Bazıları ceviz kadar ve bazıları el kadar kırık	270	2

Bergama'nın Arkeolojik Önemi ve Almanların Bu Sahadaki Arkeolojik Çalışmaları

nakışlı mermer parçaları		
Adi mermerler	4	1
Adi mermerler	2	1
Adi mermerler	1	1
Mermerden aftoriyum kırık parçaları	21	1
Mermerden kırık direk başlığı	1	1
Mahtelifü'l cins ve şekilli kırık mermer parçaları	60	1
Mermerden friz parçaları	2	1
Mermerden plaster parçaları	1	1
Keza korniş	1	1
Keza korniş	1	1
Mermerden arşitrav	1	1
Mermerden friz parçası	1	1
Düz mermer parçası	1	1
Mermerden korniş parçaları	1	1
Kırık küp parçaları	2	1
İkisi mermerden ve birisi kara taştan kırık direk başlıkları	3	1
Kara taştan ma'mül direk parçası	1	1
Köhne adi demir parçaları	50	1
Birisi kara taştan diğeri çömlektan suyolu künkleri	13	1
Mermerden plaster kırıkları	3	1
Yazılı mermerler	2	1
Toplam	1.917	70

Bergama Müzesi

Büyük bir antik kenti bünyesinde barındıran Bergama'nın topraklarını Almanlar kazdığı sırada ne yazık ki bir müzesi bulunmamaktaydı. 1878-1886 yılları arasında çıkarılan eski eserlerin Berlin veya Müze-yi Hümayun'a gönderilmek üzere kazı evi bahçesinde depo-müze denilen bir yerde tutulduğu bilinmektedir. Bu depo müzenin amacı elbette eserleri sergilemek değildi. Çıkarılan eserleri hasar ve tahribata karşı korumak ve onları biriktirmek maksadı ile oluşturulmuştur.⁹⁵

Bergama'da bir müze kurulması fikri Cumhuriyet'in ilanından sonra gündeme gelmiştir. 1924 yılında arkeolojik eserlerin bir kısmı, şehir merkezinde yer alan ve 1934 yılında Halkevi Binası olarak kullanılmış olan binaya nakledilerek sergilenmeye başlamıştır. Yani müzecilik anlamında atılan ilk adım bu olmuştur⁹⁶. 1928 yılında ise bu müzenin yönetimine Osman Bayatlı getirilmiştir. Bilindiği üzere Osman Bayatlı kendisini Bergama tarihi ve müzesi için adanmış çalışkan bir öğretmen ve müze müdürü olmasının yanında Bergama yerel tarih çalışmalarında akla gelen ilk isimdir. Yazdığı çok sayıda kitap ve broşür ile Bergama'nın bir abidesi haline gelmiştir⁹⁷.

Osman Bayatlı'nın müdür olmasından sonra müzede etnografik eserler de toplanmaya başlamıştır. Böylece burası Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'ne dönüştürülmüştür. 1926 yılından itibaren Almanların yeni kazı izni ile hafriyata devam etmeleri ile çıkarılan eserler bu binaya sığmamaya başlamıştır. Yeni bir müze binası yapılmasının gerekliliği burayı ziyaret eden Mareşal Fevzi Çakmak tarafından verilen talimatla bildirilmiştir. Türk-Alman işbirliği çerçevesinde Mimar Bruno Meyer ve Harold Hanson tarafından bir proje tasarısı hazırlanarak İzmir Valisi Kazım Dirik'e sunulmuştur. 1933 yılında Dirik'in emri üzerine müzenin bugün bulunduğu sahada temel atılmıştır. 30 Ekim 1936'da yapımı tamamlanan Müze ziyarete açılmıştır⁹⁸.

⁹⁵Adnan Sarioğlu, "Bergama Müzesi", *Bergama Belleten*, Sayı 15, Ed. Adnan Sarioğlu, BERKSAV 2006, s. 28.

⁹⁶Sarioğlu, s. 28.

⁹⁷Osman Bayatlı, *Bergama'da Düşün Adamları*, Ed.Halim Yazıcı, Bekir Yurdakul, Bergama Belediyesi Yayınları, İzmir 2016, s. 129.

⁹⁸Sarioğlu, s. 28.

SONUÇ

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Bergama'nın adını Avrupa'da duyuran olaylar silsilesi, şehirden taşınan eski eserlerin Berlin Müzesi'ni donatması ile gerçekleşmiştir. Alman asıllı bir inşaat mühendisi olan Carl Humann'ın bölgeyi keşfetmesinin ardından Berlin Müzesi Müdürü Prof. Conze ile bir dizi yazışma sonrası başlayan hafriyat çalışmaları onlar için oldukça verimli geçmiştir. 1878'de ilk resmi kazı izninin elde edilmesiyle birlikte yol ve izin teskerelerini alan araştırmacılar devlet güvencesi altında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Uzun zaman bu bölgede kazı çalışmalarını sürdüren Almanya hükümeti, I. Dünya Savaşı sürecinde bu çalışmalarına ara verse de, 1926'dan itibaren kaldığı yerden devam etmiştir. Ancak Cumhuriyet sonrası kazılarda eski eserlerin yurt dışına kaçırılması konusunda sıkı tedbirler alındığı görülmektedir. Asıl eser kaçakçılığı; birincisi 1879-1880, ikincisi 1880-1881 ve üçüncüsü 1883-1886'da üç aşamadan oluşan Carl Humann'ın yürüttüğü kazı çalışmalarının ilkinde gerçekleşmiştir. Diğer iki kazı döneminde ilk götürülen parçaların eksiklerini tamamlamak için gerek II. Abdülhamid'e gerekse Müze-yi Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey'e ricalarda bulunmuşlardır. Zeus Sunağı'nın tamamı için yaklaşık 40.000 Frank ödemeyi teklif eden Almanya karşısında bu bedelin çok düşük olduğunun farkında olan Osmanlı Devleti, siyasi ilişkilerin bozulmaması adına onlara imtiyaz tanıyarak kendi hissesinin tamamını çıkardığı bir ferman ile vermiştir. II. Abdülhamid, fermanda çıkarılan iznin "*müsaade-i mahsusa*" yani özel bir izin olduğunun açıkça vurgulanmasını da ihmal etmemiştir. Bu süreçte Sultan Abdülhamid'in sadrazamına neler yapılması gerektiğini birkaç kez danıştığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti alan araştırması yapması için Müze-yi Hümayun Dâhiliye Müdürü Kadri Bey'i Bergama'ya göndererek bir rapor istemiştir. Bergama'ya gittikten sonra Kadri Bey'in eserler hakkında müzeye yaptığı geri bildirim, götürülmek istenen âsarin "ufak tefek şeylerden ibaret" olduğu yönünde olmuştur.

Osman Hamdi Bey'in Müze-yi Hümayun müdürü olmasının ardından tarihi eser kaçakçılığı karşısında sıkı tedbirler alındığı bilinmektedir. Osman Hamdi Bey, asarın yurt dışına kaçırılmasını önlemek adına yeni bir nizamname yayınlanmasını istemiştir. 1884 yılında yayımlanan Âsar-ı Atika Nizamnamesi, diğer nizamnamelere göre oldukça sert niteliktedir. Osmanlı topraklarında kazı yapmak isteyenlere bulacakları eserin yalnız birer kopyasının verilmesi,

asıllarının Müze-i Hümayun'a gönderilmesi şarttı koşulmuştur. Kazı izninin ancak bu şartlar dâhilinde verileceği belirtilmiştir. Ancak zaman zaman eksik parçaların götürüldüğü zaman zaman ise Osman Hamdi Bey'in eserleri hediye etmesiyle kanunlardan feragat edildiği durumlar da olmuştur.

Cumhuriyet döneminden sonra ise eski eserlerin yurt dışına çıkarılması yasaklanmıştır. Bergama'da bir müze kurulması fikri de yine Cumhuriyet'in ilanından sonra gündeme gelmiştir. 1924 yılında arkeolojik eserlerin bir kısmı şehir merkezinde yer alan ve 1934 yılında Halkevi Binası olarak kullanılmış olan binaya nakledilerek sergilenmeye başlamıştır. Bu Bergama'da müzecilik anlamında atılan ilk adım bu olmuştur. 1928 yılında ise bu müzenin yönetimine Osman Bayatlı getirilmiştir. Bugünkü Bergama Müzesi ise 30 Ekim 1936'da halka açılmıştır.

KAYNAKÇA

a) Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA.BEO.1474/110490

BOA.BEO.1170/087747

BOA.BEO.1116/083677

BOA.BEO.1151/086275

BOA.BEO.2186/163926

BOA.DH.MKT.1346/91

BOA.DH.MKT/1352/33

BOA.DH.MKT.1356/89

BOA.İ.DH.790/64152

BOA.İ.MMS.62/2929

BOA.İ.DH.790/64152

BOA.İ.HR.279/1720

BOA.İ.HR.284/17678

BOA.İ.MF. 5/7

BOA.İ.MF 9/13

BOA.İ.DH.790/64152

BOA.İ.MMS.62/2929

BOA.MF.MKT.80/31

BOA.MF.MKT.91/133

BOA.MF.MKT.92/39

BOA.MF.MKT.80/31

BOA.PLK.2184

Salnameler

Salname-i Vilayet-i Aydın, Def'a 6, 1301/1884

Salname-i Vilayet-i Aydın, Def'a 25, 1326/1908

b) Gazeteler

Takvim-i Vekâyi, 1 Zilkade 1285/13 Şubat 1869.

c) Tetkik Eserler

ATAGÖK, Tomur, "Müze-Toplum İlişkisinde Eğitim", *Yeniden Müzeciliği Düşünmek*, Yıldız Teknik Üniversitesi Basım Yayın Merkezi, İstanbul 1999, s. 143.

BAYATLI, Osman, *Bergama'da Düşün Adamları*, Ed.Halim Yazıcı, Bekir Yurdakul, Bergama Belediyesi Yayınları, İzmir 2016.

BAYATLI, Osman, *Bergama Tarihinde Antik Çağ*, Ed.Halim Yazıcı, Bekir Yurdakul, Bergama Belediyesi Yayınları, İzmir 2016.

BİLSEL, Can, "Berlin'in Pergamon Müzesi Bir Eski Eserin Modern Öyküsü", *Aktüel Arkeoloji*, Kasım -Aralık 2015, ss. 66-83.

ÇETİN, Cengiz, "Sütunlu-Avlulu Altarlarda Altyapı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 47, Sayı 2, 2007, ss. 27-47

DİLBAZ, Burcu Kutlu, *Anadolu'da Arkeolojik Kazılar (1860-1910)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.

KOŞAY, Hamit Zübeyr ve diğerleri, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi, Cilt 4, TTK., Ankara 2013.

KOŞAY, Hamit Zübeyr ve diğerleri, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi, Cilt 2, TTK., Ankara 2013.

KÖRPE, Reyhan, "Bergama Kazıları Tarihi" *Bergama Belleten*, Sayı 1, BERKSAV 1992, s. 64.

MUMCU, Ahmet, "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, Sayı 3-4, Ankara 1969, ss. 45-78.

NAĞIŞ, Murat, "Şeytan'ın Tahtı Pergamon Sunağı", *Aktüel Arkeoloji*, Kasım-Aralık 2015, ss. 86-103.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

ÖZKAN, Süleyman, *Osmanlı Devleti'nde Arkeolojik Kazı Çalışmaları*, Ege Üniversitesi Yayınları, Bornova 2009.

PALAZ ERDEMİR, Hatice, ERDEMİR, Halil, “Alman Emperyalizmi ve Osmanlı Topraklarında Arkeoloji”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Eylül 2013, Sayı 15, ss. 261-283.

RADT, Wolfgang, *Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, Çev. Suzan Tammer, YKY, İstanbul 2002.

SARI, Emre, *Dünya Arkeoloji Tarihi ve Keşifler*, NoktaE-Book Yayıncılık, Antalya 2016

SARIOĞLU, Adnan, “Bergama Müzesi”, *Bergama Belleten*, Sayı 15, Ed. Adnan Sarioğlu, BERKSAV 2006, s. 28.

SEZER, Hamiyet, “Osmanlı İmparatorluğunda Seyahat İzinleri (18.- 19. Yüzyıl)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 21, Sayı 33, Ankara 1963, s. 108.

TEPEKAYA, Muzaffer, “Osmanlı- Alman İlişkileri (1870-1914)”, *Türkler*, Cilt 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 40-56.

ULUÇAY, Alev, *Efes ve Bergama’da Arkeolojik Kazılar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

YILMAZ, Yaşar, “Mösyö Humann’ın Bergama Raporları ve Osman Hamdi Bey”, *Aktüel Arkeoloji*, Eylül-Ekim 2015, ss. 18-35.

YÜCEL, Erdem, *Türkiye’de Müzecilik*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999.